

ПРОБЛЕМИ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ОТ XVII-XVIII ВЕК В СВЕТЛИНАТА НА ОБЩИ БАЛКАНСКИ И ЕВРОПЕЙСКИ ПРОЦЕСИ

ЕЛКА МИРЧЕВА

В края на XVI век Григорий Пелагонийски (Прилепски) прави първия превод на сборника „Съкровище“ на Дамаскин Студит (Θεσσαυρὸς Δαμασκίνου τοῦ ὑποδιάκονου καὶ Στουδίτου τοῦ Θεσσαλονίκεως), чието първо издание излиза във Венеция в 1557/58 година. Този превод съдържа 36-те слова на оригиналното гръцко съчинение. Това е т. нар. „македонски“ превод¹.

Скоро след този превод се появява втори, направен независимо от превода на Григорий — т. нар. „средногорски“ превод. В него попадат 29 от словата на Дамаскин Студит². Започват да се включват и други текстове — това са т. нар. „недамаскинови“ слова. Под „недамаскинови“ слова в тази работа се разбират: 1) Произведения на старата българска преводна и оригинална литература и 2) Компилативни произведения, които са включени в дамаскините сборници извън оригиналните съчинения на Дамаскин Студит от „Съкровище“ и преведените по-късно слова на новогръцки писатели като: Агапий Лангос, Теофан Елеавулк (Ритон Теофан), Йоаникиос Картанос, Албертос Маринос и др. Това означава, че понятието „дамаскинови“ се разширява, като към него се включват освен словата на самия Дамаскин Студит и преводите на други новогръцки книжовници.

Тези два първи превода са осъществени на традиционния български книжовен език от този период, получил определението: „късен следевтимиев среднобългарски език, чийто правопис е Евтимиево-ресавски“³.

XVII век се ознаменува с появата на новобългарските дамаскини. Те са били винаги обект на по-голямо внимание и сред литературоведите и сред езиковедите. Литературоведите са привлечени от особеностите на дамаскините сборници, които стават определящи, типични за последния етап от развитието на старата българска литература, а езиковедите обръщат специално внимание на първия (след близо осемвековно прекъсване) опит за създаване на книжовен език на народна основа.

Общоприето е, че новобългарските дамаскини възникват на основата на „средногорския“ архаичен превод. Такава връзка безспорно съществува, но конкретните изследвания показват, че тя не трябва нито да се над-

ценява, нито да се абсолютизира. На ниво на съдържанието връзката не е с определен тип средногорски архаични дамаскини, а с един определен ръкопис — Костенецкия дамаскин.

По въпроса на българските дамаскини е натрупана внушителна литература, между която тук ще се ограничи само с няколко заглавия: трудовете на Д. Петканова-Тотева⁴, която направи първото цялостно изследване на българските дамаскини; на Е. И. Дьомина⁵, която даде цялостната характеристика на тези сборници за XVII век и направи характеристика на езиковите им особености, и на А. Милтенова⁶, която с разглеждането на сборниците със смесено съдържание, разграничи ясно понятията „дамаскин“ и „сборник със смесено съдържание“.

Тези трудове улесниха по-нататъшните изследвания.

Първата голяма промяна на съдържанието става още в архаичните средногорски дамаскини⁷. Тази промяна е свързана и с разполагането на статиите в някои ръкописи по реда на църковната година. Явлението е отбелязано и от Е. И. Дьомина⁸.

Заложената тенденция за включване на „недамаскинови“ слова продължава и в новобългарските дамаскини от XVII век. В тях попадат едва 17 от словата на оригиналното съчинение на Дамаскин Студит. С изследванията си Е. И. Дьомина показва, че що се отнася до XVI–XVII век съществува ред в привидния хаос, който цари в дамаскините от този период — проучванията в тази насока дадоха възможност на авторката да определи устойчивия състав на всеки от типовете новобългарски дамаскини.

По-нататък — през XVIII век — въпросът за състава на дамаскините се свързва с книжовната дейност на Йосиф Брадати и неговия кръг от ученици и последователи — превеждат се нови слова на Дамаскин Студит, направени по-рано; превеждат се съчинения на други новогръцки книжовници от XVI–XVII век (Агапий Критски, Теофан Елеавулк, Йоаникиос Картанос и др.); включват се редица текстове, отсъстващи в дамаскините от XVII век — множество нравоучителни и поучителни слова, приписвани в старата славянска книжнина на Йоан Златоуст, житийни и апокрифни текстове, средновековни разкази и повести, месецословът, разумникът, светски произведения⁹.

Разнообразието в съдържанието на дамаскините от XVIII век става така голямо, че прави невъзможно откриването на относително постоянен устойчив състав, който да даде сигурна база за класификация. Така на практика в досегашната литература върху дамаскините от XVIII век срещаме изследвания, които се спират на относително малки групи ръкописи, свързани са с дейността на определен книжовник или книжовно средище¹⁰: Липсата на класификация на дамаскините от XVIII век затруднява работата с този тип ръкописи.

Безспорно в XVII и XVIII век възникват различни по тип новобългарски дамаскини. От гледна точка на *оригиналното* творчество и *оригиналната авторска* намеса на дамаскинарите по-голям интерес представляват паметниците от XVII век.

В последно време ме занимава въпросът за „недамаскиновите“ слова в дамаскините от XVII век — източниците, от които се заемат, особеностите на своеобразната литературна и езикова преработка, на която са подложени, както и причините за промяната на състава на дамаскините сборници (по отношение на Дамаскиновия оригинал), както и източниците, към които се обръщат дамаскинарите.

Преди да отговорим на въпроса за източниците на „недамаскиновите“ слова, нека накратко се спрем върху състава на самото „Съкровище“ на Дамаскин Студит.

Прието е да се смята, че това е сборник с поучителни слова. Такова определение естествено навежда на връзка със сборниците от типа „сборници със смесено съдържание“ (в по-тесния смисъл на това понятие — така, както ги разглежда А. Милтенова). Погледът върху съдържанието му обаче навежда и на друго възможно заключение — а именно, че Дамаскин Студитовият сборник се състои основно от неделни и празнични слова за дните от Неделята на митаря и фарисея до Неделя Всех Светих (19), от слово за големите Господски и Богородични празници (9) и най-накрая идват големи по обем житийни текстове: за Св. Евстатий, Св. Димитър Солунски, Св. Арх. Михаил и Гавриил, Св. Николай Марликийски, Св. Теодор Тирон, Св. Мария Египетска, Св. Георги, Св. Теодор Стратилат (8). (Тук трябва да се подчертае, че паметта на Св. Мария Египетска освен на 1. IV. се отбелязва и в 5 Неделя от Великия пост, а паметта на Св. Теодор Тирон е на 17. II., но аколотията е в събота преди Сирни заговезни.

Въпросът за състава и подредбата на словата в сборника на Дамаскин Студит е разгледан подробно от Ю. Тифонов¹¹. Повечето от словата авторът определя като свързани с Библията (главно Евангелието). Като обвинява Дамаскин Студит в непоследователност, Ю. Тифонов създава тематичната класификация и заключава, че словата на Дамаскин Студит винаги са свързани с някакъв християнски празник¹². Е.И. Дьомина не се спира подробно на този въпрос, но повтаря становището за непоследователност в реда на подредбата — ту по евангелски събития, ту по календара¹³.

Тематичният или съдържателният принцип на класификация, така пригоден за сборниците със смесено съдържание (вж. трудовете на А. Милтенова) е неподходящ при класификацията както на словата от „Съкровището“, така и на „недамаскиновите слова“.

Прилагането на календарния принцип прави пътищата за навлизане на „недамаскиновите“ слова логически обосновани. Разглеждано в този план сборникът на Дамаскин Студит се доближава до сборниците с относително устойчив състав, а не до сборниците със смесено съдържание.

След като „Съкровището“ се превежда на български език, то претърпява редица промени. Промяната започва още в архаичните средногорски дамаскини, където определено влияние има Печатният руски Пролог (от него се заемат значителен брой статии). По-късно — при новобългарските дамаскини от XVII век — за един кратък период от време (времето на създаване на I и II нвб. тип дамаскини)¹⁴ структуроопределяща за съдържание-

то на сборниците става подредбата на съставите им по реда на неподвижния църковен календар. Това ги свързва със сборниците от минеен тип. И в двата посочени случая (архаичните средногорски и новобългарските дамаскини от I и II тип) съставът на дамаскините се попълва от сборници с относително устойчив състав.

Предлаганият нов подход към структурната характеристика на оригиналното съчинение на Дамаскин Студит обяснява липсата на връзка на новобългарските дамаскини със сборниците със смесено съдържание — двата типа сборници в българската литература, възникнали в периода на турското робство.

Дамаскинарите се обръщат към различни източници. Тук могат да се изброят както произведения на старата българска литература — това са 3 слова на Климент Охридски — Поучение за Рождество Богородично, Похвално слово за Свв. безсребреници Козма и Дамян, Похвално слово за Прк. Илия, Житието на Св. Петка от Патриарх Евтимий, така също и произведения на старата българска преводна литература (като пример мога да посоча: Житието на Св. Йоан Златоуст на Григорий Александрийски, преведено още в X или в края на IX век в Преслав; Слово за Въведение Богородично, гл. I–X от Протоевангелието на Яков, преведено в най-ранния старобългарски период; Слово за Въздвижение на кръста — това е известният византийски апокриф за обретенето на кръста — В.Н.Г., Т. III, 81).

В новобългарските дамаскини и оригиналните съчинения на Дамаскин Студит и „недамаскиновите“ слова се подлагат на преработка. Особен интерес представляват преработките на старата оригинална и преводна българска книжнина — преработки, които значително надхвърлят по резултатите си онова, което означаваме с понятието „редакция“. Това пречи например вариантите на Климентовите слова, които намираме в дамаскините, да се наредят в числото на преписите (така както са постъпили издателите на Климентовите събрани съчинения от 70-те години¹⁵. Те следва да се разглеждат отделно. Още повече, че две от тези слова — за Рождество Богородично и за Козма и Дамян, са включени в дамаскините не самостоятелно, а са части от нови, компилативни по характера си произведения, които нямат паралели в по-ранни сборници и за които може да се твърди, че са възникнали в XVII век специално, за да попълнят състава на новобългарските дамаскини от I и II нвб. тип.

При разглеждането на „недамаскиновите“ слова специално място трябва да се отдели на специфичната стилно-езикова и литературна преработка, на която са подложени — промените са системни, съзнателни. Благодарение на тях се заличават разликите между поучението, житието, похвалното слово и оригиналните слова от „Съкровището“; между Климент Охридски, Патриарх Евтимий и Дамаскин Студит. Резултатът от преработката е напълно в духа на дамаскините.

И целият този процес, това ново връщане към оригиналното и преводното старобългарско наследство води началото си от един на пръв

поглед съвсем обикновен факт — превода на „Съкровището“ на Дамаскин Студит.

Защо преводът на едно гръцко съчинение има такива значителни последици за старата българска литература? Да се опитаме да погледнем на причините, довели до появата на българските дамаскини в по-широк контекст.

„Съкровището“ принадлежи към един нов тип литературни съчинения в новогръцката книжнина — религиозни по тематика, но използващи за книжовна употреба говоримия гръцки език от XVI век. Тяхната поява несъмнено е във връзка с някои тенденции в новогръцката литература, довели до издигането на Венеция като център на гръцката просвета и култура, от една страна, а също и на литературни процеси и влияния, довели до появата на съчинения от типа на „Съкровището“ на Дамаскин Студит.

При разглеждането на въпроси от старата българска и византийската литература като преломни се отбелязват годините 1393 (разгрома на българската държава) и 1453 (падането на Цариград) като дати, бележещи не само окончателния държавен разгром, но и прелом в културния и литературния живот. Обикновено не се дооценява последвалата почти двувековна война за византийското наследство между Турция и Венеция. Островите от архипелага и Йонийско море, заедно с о. Крит, останали венециански до окончателното падане на Кандия под турска власт през 1669 година. Връзката на новогръцката и европейската култура през това време се извършвала с активното посредничество на свободните гръцки земи и специално чрез гръцките писатели, произхождащи от о. Крит.

Емиграцията от Византия към Италия се засилва особено след падането на Цариград. В средата на XV век във Венеция съществува голяма и богата гръцка диаспора. Без нейната активна просветна и културна дейност и без венецианските печатници, вероятно развитието на новогръцката литература би било съвсем друго. Тази гръцка емиграция успешно подхранва интереса към класическата древност на италианския хуманизъм.

По това време във Венеция започва книгопечатането. През 1469 г. Джовани да Спирата печата писмата на Цицерон, а първата печатна гръцка книга е *Βατραχομυομαχία* на Омир (1486)¹⁷. В зората на книгопечатането между ръкописната и печатната книга разликата не е голяма¹⁸. Постепенно то набира сили и в XI–XVI век в ръкописната и печатната гръцка книжнина, създавана във Венеция, се наблюдават две тенденции: преписване и печатане на разкошни гръцки кодекси, предназначени за библиофили и издаване на народни четива — най-често обработки на отдавна битували митологически и библейски сюжети, т.е. гръцката печатна книга отразява две тенденции в късната гръцка култура — хуманистична и православно-патриотична¹⁹. „Съкровището“ на Дамаскин Студит се отнася към православно-патриотичната тенденция. Това развитие на новогръцката литература е под непосредственото влияние на западноевропейския хуманизъм.

Специалистите приемат без възражения определението „хуманизъм“ за византийската литература. Автори като Лебедева го разглеждат в по-

тесен смисъл: като явление характерно особено за новогръцките писатели, произхождащи от о. Крит, т. е. това е европейският смисъл на понятието и се противопоставя на исихазма. Тези тенденции са най-силни в печатните и ръкописните книги, преписвани и публикувани на запад. В по-широк смисъл схваща хуманизма във византийската литература Х. Г. Бек: като „норма на висока човечност, вътрешно самосъзнание и уверено самопознаване, ентузиазъм и всеразбираща мекота, които са следствие от привличането на високите ценности на класическата древност.“²⁰

За това изследване е от значение схващането на хуманизма в новогръцката литература в тесния му смисъл. Особено важно е проследяването на тези тенденции в печатните венециански издания от XVI–XVII век, които се превеждат на български език и стават съществена част от българската литература. От съществено значение са преработките, перифразирането на класически съчинения на византийската литература и постепенното налагане в книжовна употреба на говоримия език. Този нов подход към класическото наследство и формирането на нов тип книжовен език на народна основа, дават съществено отражение върху българската литература и езиковия развой на българския език през XVII век.

Процесите, развиващи се в новогръцката книжнина в емиграция, естествено са в пряка връзка с развитието на гръцката литература в границите на Турската империя. Две характерни явления са определящи за XVI–XVII век: перифразиране на религиозни съчинения и съзнателни опити за налагане на говоримия гръцки език.

Според К. Димарас²¹ причината за постепенното налагане на говоримия език трябва да се търси в необходимостта да се отговори на духовните борби с турци, евреи, със Запада, а по-късно и с представителите на Просвещението. Прозелити, руси, агликани, французи, паписти, протестанти, използват в пропагандата си говоримия език. Гръцката църква започва да действа по същия начин. Въвеждането в употреба на говоримия език обаче не става без трудности. Българските книжовници от XVII век очевидно също съзнават необходимостта от създаване на книжовен език на народна основа. Признанията на гръцки църковни проповедници от XVI век, че много се затрудняват при създаването на речи на народен език и предпочитат да пишат на старогръцки, отколкото на новогръцки език, ни дава възможност да погледнем на процеса на създаването на нов тип книжовен език през погледа на книжовниците, школувани в традиционен дух. Имаме всички основания да смятаме, че и нашите дамаскинари са изпитвали същите трудности. И на тях, както и на новогръцките автори, са им липсвали образци, а и езикова подготовка. Всички тези трудности безспорно повишават значението на самия акт на съзнателно преминаване към нов тип книжовен език.

Друг характерен белег за този период на развитието на новогръцката литература е перифразирането на религиозни в най-общ смисъл текстове. Според К. Димарас манастирските библиотеки в гръцкия изток са били пълни с „перифразирани религиозни съчинения на по-прост и по-народен

език“ . . . „Много от тези съчинения са останали неиздадени, често не са излизали извън границите на манастира, но е ясно, че във всички тези случаи изпъква духът на задачата.“²²

Още в XV век Георгион Хумнос прави опит да перифразира Стария завет в кръстосани 15-сричкови стихове. В XVI век развитието на новогръцката литература се свързва с имената на Йоаникиос Картанос, Дамаскинос Студитис, Алексис Рартурос и др. — писатели в емиграция, които творят и печатат във Венеция. Голямата част от тях произхождат от о. Крит. В 1536 г. Й. Картанос печата на новогръцки език едно произведение, което съдържа необходимата за широкия читател есенция на Стария и Новия завет, заедно с някои църковни слова на народен език. Картанос вярва в необходимостта да просвети народа с творби, написани на неговия език: „и това сторих, — пише той — не за учителите, а за необразованите като мене и за да разберат всички работни и необразовани хора, какво казва Светото писание, а така също всеки трудещ се — жена и дете, и малък човек да знае да чете.

Тези гръцки писатели, живеещи или печатащи във Венеция, изповядват явно съвременните им европейски идеи за широка просвета. Такива са причините за новия поглед към патриотичната византийска литература. Такъв е в частност и случаят със „Съкровището“ на Дамаскин Студит, изиграло такава съществена роля в българската литература. Студит прибегва към готови образци. От 36-те слова на „Съкровището“ 9 са само *μεταφρασθεῖς* на новогръцки език — това са: Слово за Благовещение, за Св. Георги, за Св. Теодор Стратилат, за Св. Евстатий, за Св. Николай Мирликийски, за свършека на света, Антихриста и второто пришествие, за Св. Мария Египетска, за Св. Димитър, за Св. Теодор Тирон. Близки до перифразата са слова като: Слово за Успение, за Светите икони, за Неделята на всички светии²³.

Печатната продукция от Венеция е предназначена преди всичко за разпространение в Турската империя. Свързващо звено за връзка с българските книжовници и българската литература е Атон.

Естествено възниква въпросът: защо такова голямо влияние получава именно „Съкровището“ на Дамаскин Студит. Защо голямото книжовно дело на Йоаникиос Картанос, Ритор Теофон, Алексис Рартурос и др. остава почти ли напълно в българските предели. По мое мнение изборът до голяма степен е случаен. Преводът и по-нататъшното разпространение на съчинението на Дамаскин Студит явно идва да задоволи определени литературни потребности. Известни са напр. два самостоятелни руски превода — първият, известен по ръкопис от Хлудовата сборка (ГИМ-Москва), и втори, правен по поръчка на Ф.Г. Полетаев в 1715 година. И двата превода остават без никакви последици за старата руска литература²⁴.

Славянското книгопечатане започва още в XV век. Но какво издават тези печатници? Една справка с труда на Каратаев „Описание славяно-русских книг церковной печати“, показва, че типографиите в Краков, Цетина, Брашов, Търговище, Прага, Вилно, Горажде, Венеция и т. н. в XV,

XVI, а и в XVII век издават изключително богослужерна литература. Изключение правят само: Сборникът на Б. Вукович, с първо издание от 1520 г., „Маргарит“ (събрани поучения на Йоан Златоуст), печатан в 1595 г. в Острог и „Антологийон“ на Агапий Критски, печатан в 1619 г. в Киев.

Руските печатни книги са също предимно богослужерни.

Явно е, че такъв сборник като „Съкровище“ не се е издавал. Славянските печатници не дават път на подобна на новогръцката книжнина, въпреки че типографиите на Андрей Тересански, Божидар Вукович, Яков Крайков също са във Венеция.

С превеждането на „Съкровището“ се създават условия за налагане на един нов стил, за нов поглед към старата българска литература и за стремеж към осъвременяването ѝ. Това е процес, който довежда до създаването върху основата на произведения, познати от старата българска литература, на нови по същество творби, които разширяват състава на българските дамаскини, като постепенно изместват оригиналните слова на Дамаскин Студит.

На гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII век е посветена специална студия на Д. Петканова-Тотева — „Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII век“. В нея специално място се отделя на Дамаскин Студит и на Агапий Критски — най-четените гръцки автори в България през XVIII век: „Той (Д. Студит, б. моя, Е. М.) ги (слова, б. моя, Е. М.) създава на разбираем език с ясното съзнание да бъдат достъпни за всекиго, подбира от житията на старите автори най-интересните, засягащи живота на популярни християнски герои, изпълва житията със знания от всякакъв род, за да просвещава сънародниците си, а в същото време се придържа към ораторската византийска проповедническа традиция.“ И по-долу: „Дамаскин Студит и Йоаникиос Карганос имат последователи в XVII век. Те задълбочават демократичните традиции. Това засяга както езика, така и съдържанието на творбите им. Подобно на Дамаскин Студит те преразказват стари византийски поучения и жития. . . Византийските автори преживяват едно ново възраждане на нова основа.“²⁷

Тези заключения, които безспорно са верни за новогръцката литература, важат с пълна сила и за българската литература от XVII–XVIII век. Плод на идентични процеси са преработките на съчиненията на Климент Охридски и Патриарх Евтимий, които влизат в състава на новобългарските дамаскини.

По-нататък в студията си Д. Петканова-Тотева разглежда литературното дело на Агапий Критски (Лангос), който има особено значение за българската литература от XVII–XVIII век — особено сборниците му Ἄμαρτω-λῶν σωτηρία, Παράδεισις, Νέος παράδεισος, Ἐκλόγιον. Авторката разглежда конкретни явления от литературата на XVII–XVIII век, като се обръща към издирването на литературните източници на Йосиф Брадати и Софроний Врачански и достига до справедливия извод, че литературните явления у нас не могат да се разглеждат откъснато от литературните явления в страните, с които България е свързана в съответния исторически

момент²⁸. През XVII век влияе не само „Съкровището“ на Дамаскин Студит, а гръцката книжнина като цяло. Обобщавайки резултатите от търсенията си Д. Петканова-Тотева заключава: „Ако анализираме разпространяващите се в края на XVII век до началото на XVIII век творби в българската книжнина с оглед на това дали са преведени от съвременни книги или са преведени от старобългарски източници, ще установим, че през XVIII век преобладават преводите, направени директно от новогръцки печатни сборници. Българските книжовници предпочитат новите гръцки източници пред старобългарските сборници. Сравненията показват, че по-голямата част от преписваните през споменатия период слова на византийски автори са *повторно* преведени от гръцки оригинали, в които свободно са предадени старите творби, а не повторения на известни в славянската книжнина преводи.“²⁹

Изводите на авторката засягат предимно дамаскините от XVIII век. Що се отнася до дамаскинската литература т XVII век, от много съществено значение е един друг поглед — дамаскинарите използват един нов подход, зает от съвременните им гръцки автори — *адаптират, преразказват, създават нови, оригинални, компилативни* по характера си произведения. Всичко това става явно под гръцко влияние. Достига се до резултат, непознат от предходните векове — особен вид преработки, които променят почувствително авторския текст — промяната е и стилна, и езикова, и литературна. (Достатъчно е да сравним напр. преписите на Поучението за Рождество Богородично на Климент Охридски от XII до XVII век със сравнително малките, предимно лексикални разночтения и рязката промяна, настъпила в текста на това поучение в новобългарските дамаскини, където то е влязло като финална част на компилативното по характера си Слово за Рождество Богородично.) Този случай на преработка не е единичен. Това е един целенасочено проведен процес, изпълнил сборниците с т.нар. „недамаскинови“ слова.

Един такъв нов поглед ни дава основание да разгледаме в по-широк план потребностите и причините, предизвикали превода и разпространението на сборника на Дамаскин Студит и особено на подтика към връщането към старобългарското книжовно наследство, осъществено от дамаскинарите през XVII век. Несъмнено нова е част от един модерен за времето си процес, характеризиращ литературните процеси на Балканския полуостров по това време, който с посредничеството на Атон и Венеция става част от общия европейски процес.

БЕЛЕЖКИ

1. Издание на препис от този превод направи П. Илиевски: *Илиевски, П.* Крнински дамаскин, Скопје, 1972.

2. Досега няма издание на представител на групата „средногорски“ дамаскини. Напоследък *В. Василев* приготви за печат текста на Еленския дамаскин. Български

писмен паметник от XVII век. Изданието му предстои.

3. *Василев, В.* Правописната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведението на негови следовници и на българските дамаскинари. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски (доклади от Втория международен симпозиум, Велико Търново, 20–23 май 1976), С., БАН, 1980, 405–422; *Василев, В.*, Нови и стари елементи в архаичните дамаскини. — В: Доклади от Втория международен конгрес по българистика. С., 24 май — 3 юни 1986, С., 1987, Т. 2 — История на българския език; *Василев, В.* Общи писменоезикови черти в преписите на архаичните дамаскини. *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, XVII (1993), № 2, 99–109.

4. *Петканова-Тотева, Д.* Дамаскините в българската литература, С., БАН, 1965.

5. *Дѣмина, Е. И.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века, Т. I–III, 1968–1985.

6. *Милтенова, А.* Към езиковата характеристика на българската литература от XV–XVII век (сборници със смесено съдържание) — дисертация (машинопис); *Милтенова, А.*, Към литературната история и типология на сборниците със смесено съдържание. — В: Старобългарска литература, кн. 7, 1980, 22–36.

7. В настоящата работа се използва класификацията на българските дамаскини, направена от Е. И. Дѣмина в Т. I на изданието на Тихонравовския дамаскин.

8. *Дѣмина, Е. И.*, Цит. съч. Т. I, 49–50.

9. *Петканова-Тотева, Д.* Дамаскините. . . , 111–132; *Петканова-Тотева, Д.* Хилядолетна литература, С., 1974; *Петканова-Тотева, Д.*, Из гръцко-българските книжовни отношения. — Годишник на СУ, Факултет славянски филологии, С., 1969 (за 1968), Т. 62, 51–151.

10. *Дѣмина, Е. И.* Цит. съч., Т. I, 63–65.

11. *Трифонов, Ю.* Ритор Теофан и иподякон Дамаскин Студит. Животописни сведения и проникнали между българите техни книжовни трудове. — СпБАН, 1950, № 79. Клон Историко-филологически, 34, 1–27.

12. *Петканова-Тотева, Д.* Дамаскините..., с. 14.

13. *Дѣмина, Е. И.* Цит. съч., Т. I, с. 49.

14. Това са сборници от типа на Тихонравовия, Троянския и др. дамаскини.

15. Вж. археографските данни за Похвално слово за Свв. безсребреници Козма и Дамян. — В: *Климент Охридски*. Събрани съчинения. Т. II, 1977, 131–162 и за Похвално слово за Прк. Илия — В: *Климент Охридски*. Събрани съчинения. Т. I, 1970, 673–707.

16. *Мирчева, Е.* Към въпроса за недамаскиновите слова в дамаскините (Слово за Рождество Богородично в Тихонравовия дамаскин), Проглас, II, (1993), № 2, 11–22; *Мирчева, Е.* Поучението за Рождество Богородично в ръкописната традиция на XVI–XVII век. — Бълг. език, XL (1991), № 6, 480–487; *Мирчева, Е.* Съчиненията на Климент Охридски в дамаскините на XVII–XVIII век, — В: 1080 години от смъртта на Св. Наум Охридски (доклади от Международния симпозиум, Етрополе, 1990), С., БАН, 1993, 131–139.

17. *Finazzi, M.* La stampa graeca a Venezia nei secoli XV e XVI, Venezia, 1968.

18. Повече сведения за историята на книгопечатането и специално на Венецианските типографии вж. в: *Bühler, C.* The fifteenth century book. The scribes. The printers. The decorators, Philadelphia, 1960.

19. *Лебедева, Н. И.* Греческая рукописная и печатная книга XVI–XVII вв. и её влияние на книжность других народов. — В: Рукописная и печатная книга. М., 1975, 105–114.

20. *Веск, Н. G.* Die literarische Schaffen der Byzantiner: wege zu zeinem Verständnis, Wien, 1974, Österreichische Akad. der Wiss., Philos.-hist. Kl., S-Ber., Bd. 240, Abh. 4.

21. *Димарас, К.* История на новогръцката литература от първите начала до наши дни (превод от гръцки). С., 1971.

21. *Димарас, К.* Цит. съч.

23. *Трифонов, Ю.* Цит. съч., 16–18.

24. *Лавров, П. А.* Сокровище Дамаскина Студита в новом русском переводе. Одесса, 1901.

25. *Каратаев, А.* Описание славяно-русских книг церковной печати, Спб, 1883.

26. *Дѣмина, Е. И.* Цит. съч., Т. III, с. 27.

27. *Петканова-Тотева, Д.* Из гръцко-българските. . . , 53–54.

28. Пак там, с. 145.

29. Пак там, с. 147.